

Alfabetisering og fordanskning på 1700-tallet

Siv Rasmussen og Dikka Storm

<https://doi.org/10.7557/ottar.8610>

Fra 1718 til 1814 arbeidet et stort antall lærere i skoler som var spesielt opprettet for samiske barn i Norge. Mange av lærerne var selv samer. I denne artikkelen løfter vi frem denne yrkesgruppen, samtidig tar vi for oss leseopplæringen og den vekslende språksituasjonen i skolene.

Skolegang og leseopplæring blant samer

Som en del av Misjonskollegiets virksomhet, ble det fra 1718 etablert en rekke skoler i samiske områder i Nord-Norge og Nord-Trøndelag. Samiske barn fikk dermed skolegang om lag 20 år før den offentlige skoleordningen ble innført i Danmark og Norge i 1739. Andre skoler eksisterte ikke i Nord-Norge på denne tiden, katedralskolen i Trondheim var den nærmeste. Opplæringen skjedde i hjemmene og i kirkene. Den dansk-norske satsingen på å gi samer leseopplæring og kristendomskunnskap var langt fra samers første møte med lesekunsten eller Sápmis første skoler. Gert Jönsson (Gerhardus Jonæ) var prest i Sverige på slutten av 1500-tallet, og er den første lesende same vi kjenner til. I første halvdel av 1600-tallet ble det på svensk side satt i gang to skoler for samiske barn, og samer utdannet seg til prester, lærere, klokkere og kateketer. Den norske læreren Isaac Olsen (ca. 1680–1739) forteller på begynnelsen av 1700-tallet om samer i Finnmark som hadde lært å lese av klokkere i de svenske kirkene i Enare og Utsjoki. Også biskop Erik Bredal (1608–1672) skal ha gitt opplæring til samiske barn mens han oppholdt seg på Trondenes i 1658–1659. Den første organiserte utdannelsen for samer i Norge startet imidlertid opp i 1703 med Isaac Olsen som lærer, og der de aller første skolebyggingene for samiske barn ble reist i Nesseby i Finnmark. Fra 1708 ble området for skolevirksomheten utvidet til Tana(fjorden), Laksefjord og Porsanger.

Misjonskollegiets misjon i Norge

Da den norske teologen og misjonslederen Thomas von Westen (1682–1727) kom på sin første reise nordover i 1716, var dermed alfabetiseringen (leseopplæringen) i gang i Finnmark. Formålet med von Westens reise var å planlegge oppstarten og organiseringen av misjonsarbeidet blant samer. Misjonskollegiet i København hadde utnevnt von Westen til å lede arbeidet i Norge. Misjonskollegiet var et selvstendig departement, opprettet 10. desember 1714 av kong Fredrik IV, for å drive misjon i kolonien Trankebar i India og blant samer i Norge. Det er langt fra tilfeldig at kollegiet

ble til nettopp på denne tiden. Den pietistiske retningen som oppstod i Tyskland på slutten av 1600-tallet, hadde funnet veien nordover til hoffet i København. Til forskjell fra luthersk ortodoksi, der det viktigste var å kjenne til den rette kristne lære og motta sakramentene, ble personlig tro og individuell omvendelse avgjørende. De fleste samer var døpt, og gikk til gudstjeneste og nattverd, men myndighetene tvilte likevel på om de var rette kristne.

I tillegg var det et politisk aspekt med misjonen, siden grenseforholdene til Sverige og Russland fortsatt var uklare, med fellesområder der samene

Figur 1. Preken under åpen himmel. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar av Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*.

skattet til to eller tre riker. Svenskene hadde opprettet kirker og prestegjeld i Kautokeino, Utsjoki og Enare, mens russisk-ortodoks kirke var etablert i Sør-Varanger. De norske sognekirkene lå i norskdominerte områder ute på kysten. Finnmarksprestene dro et par ganger i året inn til de samiske bygdene for å holde gudstjenester. Dette foregikk i mindre bygg reist for kirkelig bruk og i offentlige og private gammer. Von Westen reagerte på dårlige forhold i disse byggene, samenes lange vei til sognekirkene og nordmennes nedlatende holdninger til samene. Han prioriterte derfor etableringen av kirker, forsamlingshus og skoler i samiske bosetningsområder.

Lærere i misjonens skoler

I utgangspunktet inkluderte misjonen kun Finnmark. Troms, Nordland og Nord-Trøndelag ble offisielt innlemmet fra 1720, men i praksis var misjonsvirksomheten startet opp flere steder allerede et par år før. Misjonen ble organisert i 13 misjonsdistrikt fra Nord-Trøndelag til Øst-Finnmark. I hvert distrikt ble det ansatt en misjonær og fra en til tre lærere, kalt «skolemestere» eller «finneskolemestere». Misjonskollegiet mente i starten at både misjonærene og lærerne måtte være nordmenn eller dansker. Prinsippet ble snart avveket, siden von Westen foretrakk samer som lærere for andre samer. Vanligvis var det lokale samiske unggutter som ble lærere. På norsk side kjenner vi bare til én kvinnelig samisk lærer. Dette var Karen Arnesdatter (død 1730) fra Herjangen i Nordland. Hun ble lønnet av misjonen for å lære andre samiske kvinner å lese. Skolene var imidlertid for både gutter og jenter. Også voksne kvinner og menn fikk opplæring. Mange av de tidlige skolene var såkalte skolegammer.

Det må ha vært et betydelig antall lærere som arbeidet i misjonens skoler. Læreryrket blir likevel ikke beskrevet som spesielt ettertraktet, noe som kan ha sammenheng med både lønnsvilkårene

Figur 2. Lærere i Tana og Varanger misjonsdistrikt 1719–1802. Diagram utarbeidet av S. Rasmussen.

og andre forhold. Dermed var det ikke alltid lett å finne unge gutter som ville bli lærere.

Samisk eller dansk språk?

Gjennom hele misjonstiden var det to ulike oppfatninger om hvilket språk som skulle brukes i forkynnelsen og opplæringen av samer. Disse retningene utkrystalliserte seg allerede da misjonen startet opp i 1716. Mens misjonslederen Thomas von Westen mente samenes morsmål måtte benyttes, slik at de skulle forstå kjernen i det kristne budskapet, fremholdt biskop Peder Krog (1638–1731) dansk som det foretrukne språket. Så lenge von Westen levde, vant hans linje frem, noe som gjenspeiles i undervisningen på misjonens skoler i Trondheim: Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum. Etter von Westens død i 1727 ga Misjonskollegiet beskjed om at samene skulle lære dansk. Begge seminarene ble nedlagt (1727 og 1732), og lærerne ble heretter opplært av misjonærene ute i misjonsdistriktene. Eiler Hagerup (1685–1743), som ble både misjonsleder og biskop, støttet opp om Misjonskollegiets språklinje. Etter Hagerups død startet en ny oppgangstid for misjonsarbeidet. Dette hadde sammenheng med økonomisk støtte fra kongelig side og biskopenes engasjement. Under navnet Seminarium Lapponicum ble en ny skole opprettet i Trondheim for utdanning av misjonærer, med professor Knud Leem (1697–1774) som leder. Da både Leem og biskop Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) døde på 1770-tallet, ble dansk på nytt innført som språk i misjonen og skolen.

Skolemestere i Tana og Varanger

Tana og Varanger utpeker seg med en spesielt lang misjonstid, på over hundre år, hvis vi inkluderer Isaac Olsens tid der fra 1703 til 1716. Tana og Varanger misjonsdistrikt ble nedlagt i 1808, som et av de siste misjonsdistriktene. Fra 1716 til 1808 var 23 misjonærer ansatt i distriktet. Kun Anders Porsanger (1735–1780) var same, og bare et fåtall av de andre misjonærene kunne samisk. De fleste av misjonærene var norske, mens et mindretall kom fra Danmark. Lærerne som jobbet i Tana og Varanger misjonsdistrikt ser alle ut til å ha vært samer. I tillegg til undervisningsarbeidet, tolket de også på gudstjenester og i dagligdagse saker. Uten lærerne ville det vært vanskelig å drive misjonsarbeidet. De ble dermed svært viktige for arbeidet i skolen og i misjonen generelt.

Ungguttene Iver Poulsen (født ca. 1700) og Sivert Henriksen (født ca. 1696) ble i 1716 med von Westen sørover for videre opplæring. De to skulle bli de første blant en lang rekke samiske lærere som arbeidet i misjonens tjeneste. Iver Poulsen var trolig sønn av den samiske lensmannen i

Regning, over
 alle de til og fra Jern i Collegio Misjonis i Nordland
 Gamtbl. prim.: Maj: 1775. -

	Skil. i ork. for.	Skil. i ork. for.
Udgift.		
Transport		72
Malangen inde Sennien, Misjonarius Jr: Jens Schillerup nykter ingen Lon af Casen. -		
Lenvig, og Hilleroe Profen Jr: Johan Karst Mejer for - - Jaar Misjons rejschi i de 4 mæssiger		20
Kolmø for Jens Hansson med Profen Jr: Johan A. Mejer betalt;		
Arstafjord		
Misjonarius Jr: Peder Krog Hind	60	
Kolmø for Enoch Michelson for Arstafjord	20	
Kolmø for Anders Elton for Leren og Malang	15	
Kolmø for -	10	
Tilsum		105
Profen Jr: Peder Krog Hind med And: Jonsson		
Trones		
Kolmø for Erich Norman		10
Dam for Jans Agnar og betalt hæl. Ejendoms for Carsten for mot griteking;		
Hassel inde Vesteraalen		
Misjonarius Jr: Pastor Drejer nykter ingen Lon af Casen. -		
Kolmø for Christen Sildal		12
Dam med Erich Mejsen og Jans hæl Jr: - Drejer -		
Tilsum		219

Figur 3. Regnskap for misjonskasserer 1744-1779. Det nordlandske kirke og skolefond 1695-1905. Statsarkivet i Trondheim. Foto: Siv Rasmussen, 2025

Figur 4. Illustrasjon av Burchards reise i Sør-Troms i 1721. Illustrasjon Dikka Storm og Ernst Høgtun

Varanger, Poul Iversen. Dette var en familie med flere lesekyndige, slik som Pouls bror, Ole Iversen. Da biskop Peder Krog var på visitas i Varanger i 1708, var han særlig imponert over lensmannens åtteåring, som leste både på samisk og dansk. Dersom dette var Iver Poulsen, var han blitt 16 år da von Westen kom til Varanger. Gutter som ble vervet til lærergjeringen var gjerne rundt denne alderen. To år senere kom Iver Poulsen tilbake til hjembygda som skolemester, en stilling han hadde helt frem til 1739.

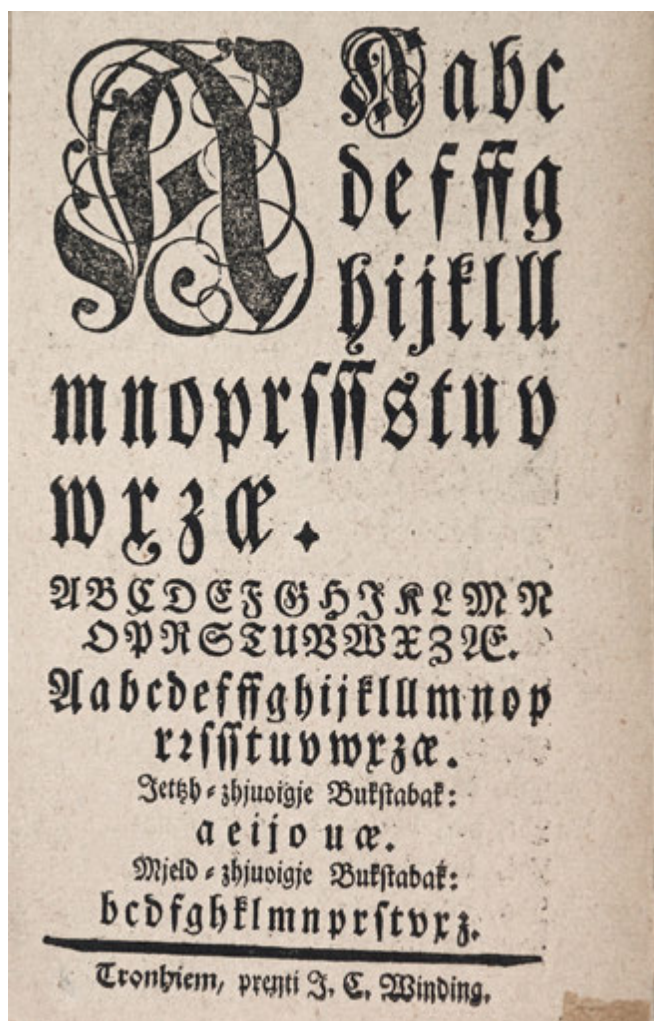
I årene 1719–1802 kjenner vi navnene på 29 lærere i Tana og Varanger misjonsdistrikt, som i mange år også omfattet Laksefjord og Kjøllefjord. Dessverre mangler det opplysninger for årene 1752–1767 og 1774–1782, noe som gjør at vi ikke har nøyaktige opplysninger om antall lærere og hvor lenge de arbeidet. Minimum åtte lærere arbeidet i stillingen mellom 11 og 21 år, men flere av dem virket mest sannsynlig også i de årene vi ikke har opplysninger om. (Fig. 1.) Niels Pedersen i Varanger var lærer i 24 år, mens Erland Jørgensen i Kjøllefjord kan ha innehatt lærerjobben i hele 27 år. Også Rasmus Michelsen i Tana arbeidet som lærer i over 20 år. Til tross for at flere ble i lærerstillingene i en årrekke, virket mange i bare 1–5 år før de ga opp lærergjeringen. For misjonen var det utvilsomt et problem at mange sluttet etter få år. Det er likevel viktig å legge merke til de som ble i mange år i lærerstillingen.

Misjon og undervisning i Sør-Troms

Sør-Troms inngikk i Senja og Vesterålen misjonsdistrikt, der misjonsvirksomheten startet i 1718. Ansvar for misjonen ble etter hvert lagt til sogneprestene, og misjonsdistriktet ble nedlagt i 1788. I misjonsdistriktet ble det tilsatt en misjonær og tre skolemestere i den første misjonsperioden. Dette var Kjeld Stub (1680–1724), som hadde vært misjonær i Finnmark fra 1716, og som fikk ny stilling i Senja og Vesterålen misjonsdistrikt i 1718, der han virket i et par år. Med ham var Peder Berthelsen (skolelærer 1718, levetid ukjent) som skolemester og tolk. Deres hovedområde ser ut til å ha vært i de samiske fjordene på fastlandet. Vi kjenner ikke navnet på de to andre lærerne, men Lars Ivar Hansen har identifisert følgende senere «finneskolemestere» for Astafjord: Jakob Olsen Thrane (ca. 1720–1726), Hans Jonsen (1742), Enok Mikkelsen (1743) og Jens Hanssen (1747–1751). Av disse vet vi at Enok Mikkelsen var same, og dermed samisktalende. På Hinnøya (Trondenes og Kvæfjord prestegjeld) tok prester og klokkere seg av undervisningen av samene, men også lokale personer i andre yrker virket som lærere. Noen av lærerne på Hinnøya behersket samisk språk, slik som Johan Lorentz Burchard (1733–1824). Gjennom sin oppvekst som prestesønn i Kvæfjord, senere erfaringer fra misjonstjeneste i Ibestad og Trondenes 1760–71, og som sogneprest i Kvæfjord 1780–1815, fikk han et godt innblikk i forholdene på Hinnøya. I sin dagbok beskriver han detaljert

Figur 5. Tranøy kirke og prestegård. Foto: Siv Rasmussen, 2024

Figur 6. Knud Leems samiske ABC. Foto: Mari Karlstad, UiT

sitt oppdrag omkring i Trondenes, om andakter og undervisning i de ulike samebygdene på Hinnøya høsten 1761.

Det ble bygget fem forsamlingshus med skoler i Skårvika ('Schorjok') i Salangen, på Laberg i Gratangen, i Målselv og i Kasfjord og på Kjengnes på Hinnøya. I 1750 var det 10–12 elever på skolen i Kvæfjord, derav to samiske elever. I 1734 møtte misjonær Erik Berg (død 1760) og biskop Eiler Hagerup en del samer og skolemesteren i Astafjord. Det var både jenter og gutter som leste godt og svarte på spørsmål. De overbeviste eldre samer, som med stor uvilje hadde latt barna gå på skolen. Hagerup truet foreldrene med fordrivelse fra landet med mer, om ikke barna fikk gå i skole.

Skolevirksomheten i Astafjord er beskrevet kort, men svært detaljert i kirkeboken for Tranøy. Beskrivelsene er gjort av Peder Krog Hind (d. 1776), misjonær i Senja og Vesterålen i perioden 1743–56, hans etterfølger Elling Rosted (1720–1796) og skolelæreren Jens Hansen (ukjent levetid). Hansen bodde og underviste på skolen i Salangen i 1757–1761. Også på Laberg i Gratangen var det

en skole der det arbeidet en sameskolelærer. Peder Krog Hind beskriver hvordan han på sine reiser underviste samiske barn. 13. februar 1747 hadde han innkalt og samlet barna fra de samiske bygdene i distriktet. Han underviste dem frem til 17. mars, da han selv reiste hjem til Hamn i Dyrøy.

Kapellanen i Tranøy prestegjeld bodde på Tranøy prestegård, og i små notiser skrev han om sine reiser til "finneskolene" i perioden fra 1744 til 1761, der han forteller om hvordan arbeidet med misjonen foregikk. I konfirmandundervisningen var resultatene like gode hos samene som hos de norske, noe de årlige oppgaver over konfirmanterne i kirkebøkene for Ibestad og Tranøy viser. Skolearbeidet ble organisert i begrensede perioder i løpet av enten vinteren, sommeren eller høsten. Barna ble samlet på skolen og undervist der. Også barnas foreldre fikk undervisning i katekismen. Tilsvarende opplysninger foreligger om undervisningen på nordsiden av Ofotfjorden. Også i innlandet og øst for Kjølen ble det gitt undervisning av misjonens lærere. Dette viser intervjuer med to av lærerne, Enok Mikkelsen i Gratangen og Anders Olufsen i Sørreisa og Malangen.

Bøker, undervisning og lesekunnskap

På 1600-tallet ble det utgitt samiske ABC-bøker, katekismer og kirkehåndbøker i Sverige. Presten og misjonæren Morten Lunds oversettelse av Luthers lille katekisme fra 1728 var den første og lenge den eneste samiskspråklige utgivelsen til bruk i Norge. Knud Leem gjorde et stort arbeid med å utvikle samisk som skriftspråk, i samarbeid med samens Anders Porsanger. Leem og elevene hans oversatte og utga flere lærebøker; blant annet den første ABC-boka trykt i Norge. Også misjonærer bidro til arbeidet med oversettelser. I 1760-, 1770- og 1780-årene hadde Tana og Varanger fem samisktalende misjonærer, av dem arbeidet både Anders Porsanger, Gerhard Sandberg (1741–1805) og Ole Tronæs (1745–1791) med oversettelser. I flere brev til Misjonskollegiet peker Sandberg på behovet for samiskspråklige bøker og pålitelige lærere som forstår samenes væremåte og tankesett. Sandberg utga en katekismeforklaring som hadde tekst både på samisk og dansk. Barna på Nesseby kirkested ble så ivrige når de fikk lære å lese på samisk, at de snart kunne katekismen utenat og lærte selv andre å lese. Fra Laksefjord forteller Sandberg om to mødre som flittig lærte både egne og andres barn katekismen på samisk. Også Anders Porsangers mor kunne lese og var den som oppmuntret ham til å lese. Tilgangen til samiske bøker gjorde at en stor andel av befolkningen lærte å lese i disse årene. Dette gjaldt ikke bare barna, men også ungdommer og voksne. Ifølge Sandbergs statistikk over samenes leseferdigheter i 1775 var kun et

lite mindretall av samene i Varanger, Tana og Laksefjord analfabeter.

3. november 1774 kom en bestemmelse om at det meste av forkynnelsen og undervisningen skulle være på dansk. Da Simon Kildal den midtre (1761–1822) ble misjonær i Tana og Varanger i 1784, foregikk undervisningen på dansk, noe Kildal motsatte seg. Han mente katekismeopplæringen måtte skje på samisk og tok i bruk Sandbergs katekisme. I andre skoletimer skulle barna øve på oversettelser mellom samisk og dansk. Lærerne ble instruert til å følge hans metode. Ifølge Kildals manntall over samer i Øst-Finnmark ga dette gode resultater, da de aller fleste hadde enten gode eller meget gode kunnskaper i kristendom, samt leste godt i bok. Kildal ble sogneprest i Måsøy i 1788. Der underviste han samiske Nils Gundersen (1771–1854), som senere ble lærer ved seminaret på Trondenes. Kildals sønn Simon (Nikolai) Kildal den yngre (1796–1837) ble seminarets første bestyrer.

Avslutning

Skolegang og leseopplæring var en viktig del av misjonsarbeidet som ble drevet på 1700-tallet og i noen distrikt frem til begynnelsen på 1800-tallet. Misjonærene hadde hovedansvaret for både skoleundervisningen og annet misjonsarbeid. Selve opplæringen i skolen ble i stor grad utført av lærere som var ansatt spesielt for å ta seg av undervisningen. I Tana og Varanger misjonsdistrikt var lærerne lokale samer. I Senja og Vesterålen misjonsdistrikt stod misjonærer og lærere for undervisningen ved skolehusene på fastlandet, der det var en stor samisk befolkning. På Hinnøya stod prester, klokkere og lokale nordmenn for undervisningen. Dette kan henge sammen med at det var færre samer der enn på fastlandet. Det ble nedlagt et betydelig arbeid med å gjøre samene lesekyndige; spørsmålet er hvilket språk de lærte å lese på. Dette varierte med tilgangen til samiske bøker, det språkpolitiske klimaet og lokale forhold. Helt fra starten av misjonstiden var det uenighet om hvilket språk som skulle brukes i misjonsarbeidet. Språkdebatten bølget frem og tilbake opp gjennom århundret. Der Thomas von Westen, Knud Leem og andre var tilhengere av bruk av samisk språk, mente flere av biskopene at forkynnelsen og opplæringen måtte skje på dansk. Likevel kunne den faktiske opplæringen ute i distriktene avvike fra den offisielle språkpolitikken. Samiskspråklige lærere, prester og misjonærer kunne her spille en positiv rolle lokalt. Kilder fra begge misjonsdistriktene som er undersøkt her, viser at samer i stor grad var et lesekyndig folk i siste halvdel av 1700-tallet.

Litteratur:

- Brox, A. 1956. Finneskolen i Astaffjord. Hålogyminne hf. 1, 9. bind, 36. årg. Hålogaland Historielag. Harstad.
- Hoëm, A. 2007. *Fra noaidens verden til forskerens*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Novus forlag. Oslo.
- Hansen, L. I. 2003. *Astafford bygdebok. Historie 2. Astafford ca. 1570–ca. 1730*. Utgitt av Lavangen kommune.
- Rasmussen, S. 2016. Samiske prester i den svenske kirke i tidlig nytid. Lindmark, D., Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Artos & Norma bokförlag, Skellefteå.
- Steen, A. 1954. *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888*. Egede Instituttet. Oslo.
- Storm, D. 2012. A network of Missionaries and the Establishment of knowledge: Creating space, Ed. Damm, C. & J. Saarikivi, "Networks, Interaction and Emerging Identities in Fenno-scandia and Beyond". *Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 265*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Forfattere:

Siv Rasmussen er førsteamanuensis i tidlig nytids historie ved UiT og medlem i forskningsgruppa CNN. Hun forsker på samisk kirke- og misjonshistorie – og religionsmøter i nord. Dette er temaer som også tas opp i hennes PhD-avhandling fra

2016: Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid. En komparasjon mellom Finnmark og Torne lappmark.

E-post: siv.rasmussen@uit.no
<https://orcid.org/0009-0003-0011-5342>

Dikka Storm pensjonist, tidligere konservator ved Norges arktiske universitetsmuseum, UiT og medlem i forskningsgruppa CNN. Hennes arbeid omfattet arkiv og samlinger, og hennes forskning omhandler de samiske markebygdene i Sør-Troms og nordre Nordland. Hun har publisert artikler om

forskningshistorie, økonomi, demografi, reindrift og den religiøse situasjon i sammenheng med den pietistiske misjonen på 1700- og 1800-tallet fra dette området.

E-post: dikka.Storm@uit.no